

Glimtar av barn från
vårdnads-, boende- och
umgängesdomar 1999
respektive 2002

Socialstyrelsen klassificerar sin utgivning i olika dokumenttyper. Detta är en **Lägesbeskrivning**. Det innebär att den innehåller redovisning och analys av kartläggningar och andra former av uppföljning av lagstiftning, verksamheter, resurser mm som kommuner, landsting och enskilda huvudmän bedriver inom hälso- och sjukvård, socialtjänst, hälsoskydd och smittskydd. Den kan utgöra underlag för myndighetens ställningstaganden och ingå som en del i större uppföljningar och utvärderingar av t.ex. reformer och fördelning av stimulansmedel. Socialstyrelsen svarar för innehåll och slutsatser.

Artikelnr 2004-131-30

Publicerad www.socialstyrelsen.se, november 2004

Förord

År 1998 ändrades föräldrabalkens regler om vårdnad, boende och umgänge. Ett syfte med ändringarna var att poängtera vikten av samförståndslösningar och underlätta för föräldrar att så långt som möjligt komma överens i frågor om vårdnad, boende och umgänge. Ett annat syfte med ändringarna var att bereda vägen för en ökad användning av gemensam vårdnad. Genom ändringarna blev det möjligt för föräldrar som är överens att få hjälp av socialnämnden att skriva avtal om vårdnad, boende och umgänge. Ett avtal mellan föräldrar som godkänns av socialnämnden är juridiskt giltigt och jämställt med ett domstolsavgörande. Till skillnad mot tidigare blev det också genom 1998 års ändringar möjligt för domstol att besluta om gemensam vårdnad mot en förälders vilja. Domstolen fick också möjligheten att inom ramen för gemensam vårdnad besluta om barnets boende och umgänge.

Socialstyrelsen fick regeringens uppdrag att följa upp effekter av förändringarna. För detta ändamål begärdes samtliga tingsrättsdomar in som meddelats efter huvudförhandling från 1999 som rörde vårdnad, boende och umgänge. För att kunna studera den fortsatta utvecklingen, har Socialstyrelsen även begärt in motsvarande domar från år 2002.

Innehållet i domarna de båda åren har kartlagts. Utöver detta analyseras barnperspektivet i domarna och i vad mån barnen kommit till tals. Försök görs att studera ”spåren av vårdnadsutredningarna”, hur tydligt bilderna av barnen framträder i domarna och hur dessa används. Förhoppningen är att den här rapporten ska vara av intresse för vårdnadsutredare, ombud för föräldrar, domare och nämndemän. Det långsiktiga målet med den är att kasta ljus över barnens situation i vårdnadsmålen och om möjligt bidra till att barnen kommer allt tydligare i fokus i processerna och att barnperspektivet i än högre grad ska genomsyra arbetet.

Initiativtagare till rapporten är *Eva Elfver-Lindström*. *Margareta Carlberg* har varit projektledare, och *Karin Nordin* har i samarbete med dessa arbetat med analyser och rapportbearbetning.

Inger Widén Cederberg
Enhetschef
Individ och familj, Socialtjänstavdelningen

Innehåll

<i>Förord</i>	3
<i>Sammanfattning</i>	7
<i>Inledning</i>	9
Bakgrund	9
Syfte och frågeställningar	10
Dataunderlag	10
Handläggning av vårdnads-, boende- och umgänges mål	10
Historik	10
Nuvarande lagstiftning	10
Samarbetsamtal	11
Avtal	11
Snabbupplysning och vårdnadsutredning	12
Kontaktperson som stöd för barnet vid umgänge	12
Vad är barnets bästa i dessa mål?	12
Omsorgsförmåga och samarbetsförmåga	14
<i>Metod</i>	17
Tillvägagångssätt	17
Metodproblem	18
Bortfall?	18
Underlaget för bedömningarna är av skiftande kvalitet	18
Osäkerhet i statistiska uppgifter	18
<i>Resultat</i>	19
Offentlig statistik	19
Avtal	19
Antalet snabbupplysningar och vårdnadsutredningar	19
Avgjorda tvistemål i tingsrätterna	19
Fakta från domarna	20
Barnens åldrar	20
Typ av tvist	20
Vårdnad	21
Boende	21
Umgängesproblem	22
Våld, hot, övergrepp, misshandel	24
Domstolens syn på socialtjänstens vårdnadsutredningar	26
Bedömningar utifrån domarna	27
Omsorgsförmåga	27
Samarbetsförmåga	29
Barnets inställning	31
Vem har talat med barnet?	33
Barnets bästa	33

<i>Diskussion</i>	35
Har lagändringen fått avsedda effekter?	35
Våld och vårdnad	35
Vårdnadsutredningarnas roll	35
Hur har barnen det egentligen?	37
Vad kan förändras för att i än högre grad skapa så goda förhållanden som möjligt för barnen?	38

Sammanfattning

Socialstyrelsen fick regeringens uppdrag att följa upp 1998 års förändringar i föräldrabalken. Av denna orsak begärdes alla domar in som meddelats efter huvudförhandling och som rörde vårdnad, boende och/eller umgänge år 1999 och 2002. Antalet mål var 661 respektive 505 (reservation för okänt bortfall). I genomsnitt rör det sig om 1,6 barn per mål. I rapporten redovisas mål med 1068 barn år 1999 och 786 barn år 2002. Fördelningen mellan flickor och pojkar var jämn båda åren. De flesta barnen var mellan fyra och tolv år gamla.

Fakta har tagits fram, t.ex. typ av tvist och hur domstolen dömde. Var tionde dom slumpades sedan ut. I detta urval har omsorgsförmåga, samarbetsförmåga, barnperspektiv m.m. bedömts. Allt material har därefter sammanställts.

I nästan tre fjärdedelar av målen var vårdnaden huvudfrågan. Mammorna fick ensam vårdnad om 43 respektive 44 procent av barnen de båda åren. Andelen barn som papporna fick ensam vårdnad om var 15 respektive 10 procent. Domstolen beslutade om gemensam vårdnad mot en förälders vilja i nästan hälften av målen. Härvid beslöts att barnen skulle bo hos mammorna i ungefär två tredjedelar av fallen. För ett litet antal barn beslutades att de skulle bo växelvis.

Umgänget berörs för knappt en tredjedel. Beslut om att ogilla yrkande om umgänge fattades i åtta procent av målen vartdera året och det rörde oftast umgänget mellan pappor och barn. Inte sällan har våld och hot förekommit. Barnens vilja är i dessa fall en viktig faktor, även när de är yngre än tolv år. Övervakat umgänge, umgänge med inskränkning, eller kontaktperson vid hämtning/lämning berör 11-15 procent av alla barnen. När föräldrar flyttar, så att det blir långa avstånd mellan dem, kan umgänget bli komplicerat. I några fall ska barnen skifta mellan två förskolor i samband med växelvis boende.

Kritik riktas ibland i domarna mot socialtjänstens vårdnadsutredningar. Den rör kvaliteten på dokumentationen respektive objektivitet och skicklighet i genomförandet av själva utredningen, speciellt när ställningstagande har gjorts.

Föräldrarnas omsorgsförmåga har bedömts vara nedsatt i nästan hälften av målen. För papporna rör det sig ofta om våld enligt dom eller polisanmälan, för mammorna om psykisk ohälsa eller umgängessabotage. Barnets situation väcker oro när omsorgsförmågan är nedsatt hos båda föräldrarna. När det gäller samarbetsförmåga, är det vanligt att den brister hos båda föräldrarna.

I cirka en femtedel av domarna framkommer barnets inställning tydligt. I hälften av målen redovisas inte barnets åsikt, vilja eller önskemål alls och det framgår inte om t.ex. vårdnadsutredare har haft kontakt med barnet.

Det finns indikationer på att intentionerna i 1998 års reform fått avsedda effekter. Antalet tvistemål som avgörs i domstol minskar. I knappt hälften

av målen döms till gemensam vårdnad mot en förälders vilja, ibland även när våld förekommit och samarbetsproblemen förefaller vara stora. Ett stort problem är att avgöra när det finns fog för framförda anklagelser.

Många vårdnadsutredningar genomförs. Mindre än 15 procent av dessa blir använda i huvudförhandling i tingsrätterna. Kanske har övriga vårdnadsutredningar ändå kommit till nytta i olika ”medlingsprocesser”? Vårdnadsutredarna är de som skulle kunna föra fram barnens röster tydligt. I alltför många domar ”syns” inte barnen. Barnkonsekvensanalyser skulle behöva genomföras systematiskt.

Föräldrar som strider om vårdnaden befinner sig ofta i så svåra kriser att de har svårt att ge barnen tillräcklig omsorg, eller att samarbeta någorlunda bra. Om barnens situation väcker oro, ska barnavårdsutredning öppnas, oberoende av vårdnadsålet. Slutligen diskuteras vad som kan förändras för att i än högre grad beakta barnens situation.

Inledning

Bakgrund

År 2002 hade föräldrarna *gemensam vårdnad* om 89 procent av samtliga barn i Sverige i åldrarna 1–17 år. För tio procent av barnen var modern ensam vårdnadshavare. Fadern var ensam vårdnadshavare för en procent av barnen.

72 procent av samtliga barn 0-17 år *bor med båda sina föräldrar*, 23 procent med mamma och ev. styvfar och 5 procent med pappa och ev. styvmor. Av de 28 procent barn vars föräldrar inte bor ihop är det omkring 17 procent som bor växelvis hos mamma och pappa.¹

I Sverige berörs årligen omkring 50 000 barn av att deras föräldrar separerar. Det stora flertalet föräldrar som flyttar isär lyckas lösa frågor om vårdnad, boende och umgänge på egen hand eller med hjälp av samarbetsamtal eller avtal.²

Om samförstånd inte kan nås, återstår möjligheten att gå vidare till tingsrätten för att med domstolens hjälp lösa frågor om vårdnad, boende och umgänge. Även många av dessa ärenden löses utan huvudförhandling, genom att parterna kommer överens.

Eftersom de flesta föräldrar kommer fram till en gemensam överenskommelse, på egen hand, genom samarbetsamtal eller genom att enas i rätten innan huvudförhandlingen, är det de mest konfliktfyllda och komplicerade ärendena som avgörs i domstolen. I en undersökning från år 1993 av vårdnadsutredningar från ett representativt urval av tingsrätter fanns det dokumenterat eller vitsordat våld mot den andra föräldern för 18 procent av papporna och 0,1 procent av mammorna. För ytterligare 20 procent av papporna och 4 procent av mammorna framkom anklagelser om våld. I samma undersökning konstaterades även att en överrepresentation av sociala problem (låg utbildning, arbetslöshet, ekonomiskt bistånd, kriminell belastning eller misstanke om sådan, missbruk, psykiska problem) fanns i den undersökta gruppen av föräldrar.³

Rättsprocessen i sig kan bidra till att konflikten förstärks.⁴ I uppföljningsintervjuer efter familjerättsprocesser uttryckte föräldrar att väntan på och genomförandet av själva rättsprocessen varit mycket påfrestande.⁵

¹ Statistiska Centralbyrån (2003). Barn och deras familjer. Demografiska rapporter 2003:7

² Socialstyrelsen (2003). Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt.

³ Reimer, A. (2003). Vårdnadsvister. En rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa. Lunds universitet, Sociologiska institutionen. Studentlitteratur Lund.

⁴ Socialstyrelsen (2003). Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt.

⁵ Hardy, A. (200) Att döma till samarbete. Om barns växelvisa boende som konsekvens av ett domslut. Stockholms universitet, Psykologiska institutionen.

Syfte och frågeställningar

Kartläggningar, bedömningar och analyser har genomförts. Syftet med undersökningen är att:

- Ta reda på om 1998 års ändringar i föräldrabalken fått avsedda effekter. Minskar antalet domar i mål som rör vårdnad, boende och umgänge? Syns det förändringar i domarna mellan år 1999 och 2002? Vilka faktorer styr när principen om god och nära kontakt med båda föräldrarna frångås?
- Försöka urskilja vårdnadsutredningarnas betydelse.
- Kartlägga utfallet utifrån barnens perspektiv. Kommer bedömningar av barnets bästa till uttryck i domarna? Tas hänsyn till omsorgs- och samarbetsförmåga hos föräldrarna? Syns det spår av barnen i domarna, på vad sätt kommer de till tals?
- Vad kan förändras för att i än högre grad skapa så goda förutsättningar som möjligt för barnen?

Dataunderlag

Dataunderlaget i rapporten utgörs främst av de domar, med bilagda handlingar, om vårdnad, boende och umgänge som meddelats efter huvudförhandling i tingsrätt år 1999 respektive år 2002. Utöver dessa används statistiska uppgifter från Domstolsverket, Socialstyrelsen och Statistiska Centralbyrån.

Handläggning av vårdnads-, boende- och umgänges mål

Historik

Före 1991 gällde, att när tingsrätten anmodade socialnämnden att yttra sig i en vårdnadsfråga skulle vårdnadsutredaren lämna ett konkret förslag till nämnden på den lösning som kunde anses vara bäst för barnet. Om socialnämnden godkände förslaget sändes detta till rätten.

Vid lagändringen 1991 önskade man effektivisera och påskynda arbetet med vårdnads- och umgänges tvister. Socialnämnden frikopplades då från ansvaret att ta ställning i vårdnads- och umgängesutredningarna. Den utredare som socialnämnden utsett till att genomföra utredningen fick själv redovisa utredningsmaterialet för domstolen. Det fanns inte längre någon plikt för utredaren att avge ett förslag för hur tvisten skulle avgöras, men inte heller något hinder för detta.

Nuvarande lagstiftning

I gällande rätt från 1998 betonas vikten av samförståndslösningar. De föräldrar som behöver hjälp rekommenderas i första hand att vända sig till socialtjänsten i kommunen. Kommunerna ska sörja för att föräldrar kan erbjudas samarbetsamtal under sakkunnig ledning i syfte att nå enighet i frågor rörande vårdnad, boende och umgänge. Om föräldrarna så önskar, skrivs överenskommelserna ner i ett avtal om vårdnad, boende och umgänge, se

nedan.⁶ Kommunerna är även enligt socialtjänstlagen skyldiga att erbjuda familjerådgivning för dem som begär det.

För domstolen innebär ändringen

- att domstolen kan vägra att upplösa, eller förordna om gemensam vårdnad även mot en förälders vilja.
- att domstolen kan besluta om hos vem barnet ska bo i de fall föräldrarna har gemensam vårdnad.
- att domstolen kan besluta om umgänge även då föräldrarna har gemensam vårdnad om barnet.

Under 1998 förekom såväl i massmedia som i fackpress en debatt där det befarades att domstolarna slentrianmässigt skulle döma till gemensam vårdnad, trots att det förekommit våld i familjen eller att konflikten mellan föräldrarna var så svår att de inte kunde samarbeta kring barnet. Många hade även uppfattningen att gemensam vårdnad automatiskt skulle innebära växelsvis boende för barnet.

Samarbetssamtal

I socialtjänstlagen fastslås socialtjänstens skyldigheter att erbjuda föräldrar samarbetssamtal, möjlighet att skriva avtal och familjerådgivning. Föräldrarna kan själva ta kontakt med socialtjänsten för kostnadsfria samarbetsamtal. Om det anses vara till barnets bästa kan samtalen utmynna i avtal som kan godkännas av socialnämnden (se nedan). Föräldrarna kan även få hjälp med att komma överens om resekostnader vid umgänge.

År 2003 var ungefär 20 500 barn föremål för samarbetssamtal, en ökning med två procent jämfört med 2002.⁷

Avtal

Föräldrarnas avtal om vårdnad, boende och umgänge ska godkännas av socialnämnden för att gälla. Ett godkänt avtal gäller som en lagakraftvunnen dom.⁸ Det är också möjligt för socialnämnden att godkänna föräldrarnas interimistiska avtal. Tre kriterier ska vara uppfyllda för att socialnämnden ska kunna godkänna ett avtal:

- Avtalet ska vara till barnets bästa eller, om avtalet innebär att vårdnaden ska vara gemensam, inte uppenbart är oförenligt med barnets bästa.
- Föräldrarna ska vara överens.
- Avtalet ska vara skriftligt och undertecknat av båda föräldrarna samt så utformat att det går att verkställa.

⁶ Socialstyrelsen (2003). Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt.

⁷ Socialstyrelsen Statistik. Familjerätt år 2003. Socialtjänst 2004:6.

⁸ Socialstyrelsen (2003). Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt.

Snabbupplysning och vårdnadsutredning

Om föräldrarna inte kan enas utan vänder sig till domstol kan rätten remittera parterna till samarbetsamtal. Löser de tvisten vid dessa samtal meddelar familjerättssekreteraren domstolen att parterna kommit överens. Parterna kan därefter välja om de vill skriva avtal hos familjerätten eller om de vill att domstolen ska fastställa deras överenskommelse. Om parterna inte kommer överens vid samarbetsamtalen, meddelas tingsrätten som då avgör om det är nödvändigt med en vårdnadsutredning.

Tingsrätten kan inhämta upplysningar från socialnämnden, s.k. snabbupplysningar inför interimistiska beslut om vårdnad, boende eller umgänge. Utredaren får cirka 14 dagar på sig för att träffa föräldrarna samt samla in registeruppgifter (tex. uppgifter från socialregister och polisens misstanke- och belastningsregister) innan uppgifterna skickas till domstolen *utan* något ställningstagande. Om utredaren ändå anser det vara befogat att göra ett ställningstagande, måste socialnämnden fatta beslut om detta och skicka sitt yttrande till domstolen. Därefter fattar domstolen beslut om eventuell ytterligare utredning.

Tingsrätten får uppdra åt socialnämnden eller något annat organ att utse någon att verkställa en sådan utredning. En sådan ska ske skyndsamt. Utredningens syfte är att ge rätten ett bredare underlag för beslut i vårdnads-, boende- eller umgängestvister, genom att olika alternativ belyses ur barnets perspektiv. Domstolen bestämmer hur lång tid utredningen får ta. Utredaren får själv bedöma om han eller hon vill föra fram en egen slutsats i anslutning till att faktamaterialet i utredningen presenteras. Lagstiftningen innehåller idag inga tydliga bestämmelser när det gäller vad en utredning bör innehålla eller klargöra.⁹ Rätten får fastställa riktlinjer för hur utredningen ska bedrivas.

Kontaktperson som stöd för barnet vid umgänge

Domstolen kan inte ålägga socialnämnden att utse kontaktperson. Därför bör domstolen ta kontakt med socialnämnden innan dom som kräver socialnämndens medverkan avkunnas, för att utreda om det finns någon möjlighet för nämnden att bistå med kontaktperson. Det är viktigt att det i den mån det är möjligt fastslås i domen under vilka former övervakat umgänge (närvaro av kontaktperson) ska upphöra, annars krävs det, om föräldrarna inte enas, ny rättegång för att förändra ett sådant beslut.

Vad är barnets bästa i dessa mål?

En av intentionerna med vårdnadsreformen 1998 var att få till stånd en ökad användning av gemensam vårdnad. Vikten av att *barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna* tillgodoses betonas än starkare. Denna måste vägas mot risken för övergrepp, att barnet bortförs eller kvarhålls otillbörligt eller att barnet i övrigt kan fara illa.

⁹ Socialstyrelsen (2003). Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt.

Det stadgas i föräldrabalken och i FN:s Barnkonvention dels att barnets bästa ska komma i främsta rummet vid alla åtgärder som rör barnet, dels att barnet har rätt att komma till tals och att barnets åsikt tillmäts betydelse i förhållande till ålder och mognad. Principen om rätten att komma till tals måste ytterst vara underställd principen om barnets bästa, där bedömningen av och beslutet om vad som är barnets bästa i en viss situation alltid måste göras av de vuxna som ansvarar för beslutet.

Barns rätt att komma till tals är en rättighet, inte en skyldighet. För barnet kan en separation mellan föräldrar och påföljande vårdnads- eller boendevist vara just en sådan situation där barnet inte vill eller ska behöva välja mellan mamma eller pappa. Det är inte heller rimligt att ge barnet ansvar för beslut som det inte har möjlighet att överblicka konsekvenserna av.

Vad som *är* barnets bästa uttrycks inte specifikt i lagen, utan avgörs i varje enskild situation där hänsyn måste tas till allt som rör barnets psykiska och fysiska välbefinnande, på kort och lång sikt. Det går inte att slå fast en gång för alla hur bedömningen ska ske.¹⁰ I barnkonventionens artikel 3 sägs att principen om barns bästa ska tillämpas på alla områden, barnets bästa får inte åsidosättas.

I förarbetet till lagen har man försökt förtydliga innebörden av barnets bästa. Föräldrarnas lämplighet, föräldrarnas överenskommelser, barnets vilja och barnets umgänge och kontakt med den förälder som barnet inte bor med är omständigheter som diskuterats när det gäller bedömningen av barnets bästa. Det som anses mest betydelsefullt är barnets behov av stabilitet, barnets behov av kontakt med sina syskon räknas också ofta in här.

Barnets bästa kan betyda olika saker för olika människor beroende på vilken kunskap de har om barn, och hur de uppfattar barns behov. Innebörden kan också förändras över tid, då värderingar i samhället förändras och ny kunskap tillkommer. För att domstolen ska kunna fatta ett beslut utifrån barnets bästa krävs inte bara juridisk kunskap. Kunskap om barns utveckling och behov är nödvändig för att kunna bilda sig en uppfattning och fatta ett beslut som kommer att ha betydelse för barnets framtid. Det krävs också att domstolen har kunskap om hur den enskilda barnets livssituation ser ut.

I den konfliktsituation som råder när föräldrar inte kan enas kring ett barn finns det risk för att vuxenperspektivet tar överhanden och att barnet och dess situation kommer i skymundan. Inom familjerätten ska barnets bästa vara vägledande i alla situationer, vilket förutsätter ett barnperspektiv där den vuxne kan se konflikten med barnets ögon och samtidigt orka hålla kvar barnet i fokus.

Domstolen ska i sin bedömning även ta hänsyn till barnets vilja, med beaktande av barnets ålder och mognad. Länsstyrelsens (Stockholms län) tillsyn av barnavårdsutredningar visar att i de fall där utredaren har träffat barnen, har utredningarna en betydligt högre kvalitet än när så inte har skett. Sannolikt bidrar barnet med kunskap till utredningen och barnet fokuseras i

¹⁰ Schiratzki, J (2000). Barnets bästa i ett mångkulturellt Sverige – en rättsvetenskaplig undersökning. Juridiska Fakulteten, Stockholms Universitet, s. 61-64. - Socialstyrelsen (2003). Vårdnad, boende och umgänge. - Reimer, A. (2003). Vårdnadstvister. Studentlitteratur 2003.

större utsträckning.¹¹ När utredaren inte träffat barnet alls, är barnets situation knapphändigt utredd, både när det gäller barnets förhållanden och föräldrarnas förmåga att tillgodose barnets behov.¹²

I en undersökning av ett relativt stort antal vårdnads- och/eller umgänges- mål (847 mål som rör 1334 barn) under åren 1993-1995 och 1997, före 1998 års reform, visade det sig att en utredning var gjord på ungefär vart tredje barn. I mål med vårdnadsutredning fanns i stor utsträckning uppgifter om sociala problem hos föräldrarna. Hur barnens önskemål framställdes i utredningen hade stor betydelse för hur barnens åsikter sedan respekterades av domstol och föräldrar.

En vårdnadsutredning innebär också möjligheter för föräldrar och andra att framföra sina åsikter om barnets vilja och önskemål. I undersökningen framgår att ”referenser till barnets åsikter förekommer i betydligt högre grad i de processer som präglas av en svår konflikt mellan föräldrarna, det kan väcka farhågor just om att barnets åsikter används för att stärka de vuxnas positioner istället för att ses som en rättighet för barnet” (s. 297). Det framgår också att i de tvister där det inte gjorts någon utredning hade barnen mycket svårt att göra sig hörda.¹³

Länsstyrelsens verksamhetstillsyn 2002 visade att barn som är med om en vårdnads-, boende- eller umgängesvist sällan får stöd för egen del.¹⁴ Barnet har enligt socialtjänstlagen rätt att få stöd av socialtjänsten efter rättsprocessen (5kap. 1§ SoL).

På flera håll i landet förekommer gruppverksamhet för barn som varit föremål för vårdnads-, boende- eller umgängesutredningar. Ett exempel på annat stöd till barn är att familjerätten i en kommun träffar barnen sex månader efter det att ärendet avgjorts i tingsrätten. Mötet bokas i samband med att man avslutar själva utredningen. Barnen vet att de har möjlighet att avboka mötet om de inte vill komma, men hittills har inte något barn valt att avstå. Tvärtom verkar de ha ett behov av att träffa handläggarna för att få berätta vad som hänt dem sedan utredningen avslutats.

Omsorgsförmåga och samarbetsförmåga

För att kunna avgöra vad som är bäst för barnet i en tvist måste föräldrarnas omsorgsförmåga och samarbetsförmåga beaktas. Vad är då *omsorgsförmåga*? Enkelt kan det uttryckas som förmåga att sörja för barnets fysiska och psykiska utveckling och välbefinnande. Däri ingår att kunna prioritera barnets behov framför sina egna och även kunna skilja barnets behov från egna behov.

¹¹ Länsstyrelsen i Stockholms län. Att ta tillvara barns rätt i en barnavårdsutredning. Resultat av 2001 års uppföljning. Rapport 2001:25.

¹² Länsstyrelsen i Stockholms län. Låt barnet komma till tals! Tillsyn av barnavårdsutredningar 2002. Rapport 2002:16.

¹³ Dahlstrand, L. (2004). Barns deltagande i familjerättsliga processer. Avhandling Uppsala universitet.

¹⁴ Socialstyrelsen (2003). Social tillsyn 2002. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn. Stockholm, Socialstyrelsen (ut jämställdhetsrapporten).

Kari Killén¹⁵ beskriver sju viktiga föräldrafunktioner:

- Förmåga att uppfatta barnet realistiskt, åldersadekvat och nyanserat, utifrån dess behov och förutsättningar.
- Förmåga till realistiska förväntningar på de känslomässiga behov som barnet kan tillfredsställa hos föräldern.
- Förmåga till realistiska förväntningar på barnets förmåga. Viktiga frågor är hur föräldrar reagerar när barnet inte lever upp till förväntningarna och på vilket sätt detta påverkar barnets självuppfattning.
- Förmåga att engagera sig positivt i samspelet med barnet, att kunna acceptera barnet som det är och glädjas åt det, svara på barnets initiativ och stimulera barnet samt sätta gränser utan att barnet känner sig avvissat.
- Förmåga till empati med barnet, att kunna leva sig in i barnets behov och upplevelser av olika situationer.
- Förmåga att tillfredsställa barnets grundläggande behov framför de egna.
- Förmåga att bära egna smärtor och frustrationer utan att avreagera sig på barnet.

Med bristande omsorg avses att föräldrar tillfogar barnet fysisk eller psykisk skada eller försummar barnet så allvarligt att det är fara för barnets fysiska eller psykiska hälsa. Bristande omsorg kan vara begränsad eller visa sig på flera områden, den kan vara tillfällig, vara beroende av situationen eller vara permanent. Vanligt är att man skiljer mellan fyra olika former av bristande omsorg, barn som utsätts för

- fysiska övergrepp
- vanvård/försummelse
- psykiska övergrepp
- sexuella övergrepp

En form av övergrepp, där barnets psykiska välbefinnande riskerar att påverkas mycket negativt, är när barnet utsätts för familjevåld. Oftast handlar det då om att barnets mor misshandlas av fadern. Det är svårt att veta hur många barn som ser sin mamma bli misshandlad, men uppskattningsvis rör det sig årligen om ca tio procent av alla barn.¹⁶

I 30 till 60 procent av de familjer där antingen kvinnomisshandel eller barnmisshandel har identifierats, förekommer båda typerna av övergrepp.¹⁷ Forskning inom området tar ofta sin utgångspunkt i det fysiska våld som modern utsätts för. Men modern utsätts inte sällan för känslomässiga över-

¹⁵ Killén, K. (1999). Svikna barn. AiT Falun.

¹⁶ Statens offentliga utredningar (2001) Kommittén mot barnmisshandel.

¹⁷ Edleson, L. (1999). The overlap between child maltreatment and woman battering. Violence Against Women, 5 (2), 134-154.

grepp som barnen konstant lever med. Stämningen i hemmet kan präglas av rädsla, oro, ilska och spänningar.¹⁸

Kan då föräldrar som strider hårt om vårdnaden överhuvudtaget samarbeta? Vid god *samarbetsförmåga* kan föräldrar bortse från sin egen konflikt, och barnet blir inte ett redskap i strider mellan föräldrarna. Föräldrar som har fullt upp med sina egna problem kan ha svårt att koncentrera sig på vad som är bäst för barnet. I den kris man befinner sig, är risken stor att det istället fokuseras på rättvisa mellan föräldrarna. Barnet och dess situation kan då komma i skymundan.

Utifrån barnets perspektiv kan föräldrarnas separation dels innebära att ingen av föräldrarna fungerar fullt ut i föräldrarollen, dels att barnet måste separera från en av föräldrarna.¹⁹ Är föräldrarnas konflikt så allvarlig att den leder till en vårdnadstvist, medför separationen oftast ytterligare påfrestningar, eftersom föräldrar som driver en vårdnadstvist många gånger befinner sig i en nästan oavbruten strid. Lyckas man inte lösa konflikten, kan den bli en ständigt närvarande del av barnets uppväxtvillkor. Forskning visar att föräldrakonflikter är destruktiva upplevelser för barn. Det gäller särskilt de konflikter som föregått en skilsmässa och som sedan fortsätter i form av en vårdnadstvist.²⁰

¹⁸ Graham-Berman, S.A. (2000). The impact of women abuse on childrens development: Research and theoretical perspectives. I Holden, Geffner, Jouriles (eds). Children exposed to marital violence. Theory, research and applied issues. American Psychological Association, 2000 (1 ed. 1998).

¹⁹ Reimer, A. (2003). Vårdnadstvister. En rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa. Lunds universitet, Sociologiska institutionen. Studentlitteratur Lund.

²⁰ Schaffer, H. R. (1995). Beslut om barn. Psykologiska frågor och svar, Studentlitteratur Lund.

Metod

Tillvägagångssätt

Socialstyrelsen begärde hos tingsrätterna att få ta del av domar *efter huvudförhandling* i mål som gällde vårdnad, boende och umgänge och som meddelats under år 1999 och år 2002. 661 domar från 1999 och 505 domar från 2002 sändes in. Domarna berörde 1068 respektive 786 barn.

Materialet från 1999 har tidigare redovisats dels i en skrivelse till regeringen, dels på en hearing på Justitiedepartementets initiativ den 1 juni 2001. Denna tidigare redovisning inkluderade då även 290 fall där föräldrarna enats inför huvudförhandlingen i rätten. Dessa har nu tagits bort.

I de insamlade domarna har sedan vissa fakta plockats ut. Det har gällt t.ex. typ av tvist, hur domstolen beslutade och barnens åldrar. Materialet visade sig vara svårt att systematisera. För ett och samma barn kunde beslut om såväl vårdnad som boende och umgänge vara aktuellt. I en och samma familj kunde olika barn vara föremål för olika beslut. Det kunde gälla att fastställa vårdnad för ett barn och att ta ställning till umgänge för ett annat.

Så småningom växte följande struktur fram:

- Frågor om vårdnad styr frågor om boende och umgänge. Vårdnad prioriteras därför i Socialstyrelsens bearbetning.
- Redovisningar av domsluten sker i princip med respektive mål som enhet men måste ibland redovisas utifrån varje barn som berörs.

2002 års domar bearbetades systematiskt på detta sätt. Problemen med att komma fram till denna struktur påverkade bearbetningen av 1999 års domar. Det skulle krävas en mycket stor arbetsinsats att gå igenom alla dessa ytterligare en gång utifrån ovanstående struktur. Istället bearbetades ett nedan beskrivet slumpurval på motsvarande sätt. Detta har sedan använts för att skatta förhållandena i totalmaterialet från 1999. Skattningen används för jämförelser i tabell 2 och 3, typ av tvist, respektive hur domstolen beslutade i vårdnadstvister.

Ett slumpurval gjordes på tio procent av domarna från 1999 respektive 2002. Domarna var insorterade efter tingsrätter. Med slumpens hjälp bestämdes startpunkten för urvalet och sedan togs var tionde dom ut. I detta urval har omsorgsförmåga, samarbetsförmåga, barnperspektiv m.m. bedömts. Oberoende av varandra läste och analyserade två personer 40 domar från 1999. Därefter jämfördes deras bedömningar, och kriterier sattes upp för bedömningarna. Alla domar från 1999 respektive 2002 som ingått i respektive urval har sedan bedömts utifrån dessa kriterier. Svårbedömda fall har diskuterats inom projektgruppen. De som arbetat med dessa bedömningar och analyser kallas nedan för granskarna.

I samband med förkortningar av procentsiffror i tabeller erhålls inte alltid exakt summan 100.

De namn som förekommer i exemplen är fingerade.

Metodproblem

Bortfall?

Socialstyrelsens begäran om att få kopior på de aktuella domarna har utformats på likartat sätt de aktuella åren. Samma formuleringar har använts, breven har sänts ut med post. Påminnelser har även sänts ut och viss direktkontakt har förekommit vid uteblivna svar. Det har inte gått att kontrollera hur många domar som saknas. Det totala antalet familjerättsmål är långt större, men då ingår t.ex. även mål som inte gått till huvudförhandling och domar som handlar om fastställande av underhåll och överenskommelser. Organisatoriska förändringar i vissa tingsrätter och ändrade sätt att handlägga dessa ärenden kan ha inverkat på antalet avkunnade och rapporterade domar.

Tolkning av skillnader mellan åren måste av ovanstående skäl ske med försiktighet. En annan viktig faktor är att det år 1999 kan ha funnits en viss ansamling på grund av att man avvaktat lagändringen. Inget talar dock för att denna skulle ha varit omfattande.

Underlaget för bedömningarna är av skiftande kvalitet

Underlaget för bedömningarna består enbart av det som står i domarna. I en del fall har rätten noga beskrivit föräldrarnas och barnets förhållanden och vad konsekvensen blir för barnet vid olika beslut i exempelvis en boendetvist. I andra fall kan domen vara mycket kortfattad och bestå av generella hänvisningar till förarbetsuttalanden om barnets bästa och barnets rätt att komma till tals samt domslut. I många domar hänvisas till den utredning som familjerätten genomfört. Denna utredning är ibland neutralt redovisande, men utmynnar ofta i ett förslag till beslut för rätten. I ett flertal domar refereras valda delar av vårdnadsutredningen, i ett fåtal bifogas hela utredningen och i andra nämns bara att en utredning är gjord.

Osäkerhet i statistiska uppgifter

De siffror som redovisas används huvudsakligen för att illustrera kvalitativa resonemang. Vissa uppgifter grundas på tioprocentiga urval. Vid urval kan urvalsfel uppstå. Genom att domarna är slumpmässigt valda med kända sannolikheter kan detta fel uppskattas. Ett konfidensintervall som med 95 procents sannolikhet täcker det riktiga värdet har använts. Inga säkerställda skillnader föreligger då mellan åren.

Resultat

Offentlig statistik

Avtal

Nedan visas uppgifter om antalet avtal, godkända av socialnämnden, när det gäller vårdnad, boende och umgänge.

Tabell 1: Avtal om vårdnad, umgänge och boende som tecknats år 2000 - 2003

År	Vårdnad	Boende	Umgänge	Totalt
2000	1878	1275	1449	4627
2001	1728	1238	1419	4385
2002	1618	1249	1334	4155
2003	1727	1256	1378	4361

För år 1999 går det inte att få fram tillförlitliga uppgifter om antalet skrivna avtal, men från och med år 2000 finns statistik över antalet avtal som godkänts av socialnämnden.

Antalet godkända avtal totalt har efter en nedåtgående trend vänt svagt uppåt när det gäller vårdnad, boende och umgänge. År 2003 gällde 40 procent vårdnad, 29 procent boende och 31 procent umgänge.²¹ Samma barn kan förekomma i mer än ett avtal eftersom det skrivs ett avtal för varje fråga, dvs. ett för vårdnaden, ett för boendet och ytterligare ett för umgänget.

Antalet snabbupplysningar och vårdnadsutredningar

År 2003 förekom drygt 5500 barn i de ärenden där tingsrätten begärde in snabbupplysning, en minskning med sex procent jämfört med år 2002. Utredningar om vårdnad, boende och/eller umgänge gjordes för knappt 6500 barn. Även här syns en svag minskning jämfört med föregående år.²²

Avgjorda tvistemål i tingsrätterna

Under åren 2000 – 2002 avgjordes enligt statistik från domstolsverket 2759, 2543 respektive 2442 tvistemål gällande talan om vårdnad, boende, umgänge, fastställande av underhåll och överenskommelser mm. Många av dessa mål gick inte till huvudförhandling.²³ För år 1999 saknas uppgifter.

²¹ Socialstyrelsen Statistik. Familjerätt år 2003. Socialtjänst 2004:6.

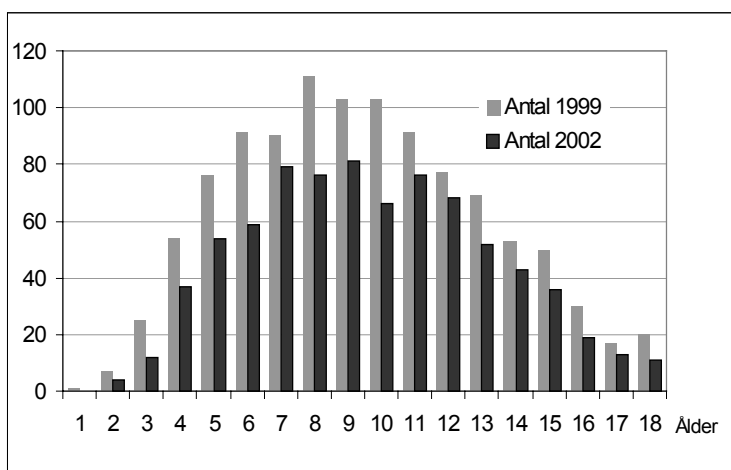
²² Socialstyrelsen Statistik. Familjerätt år 2003. Socialtjänst 2004:6.

²³ Domstolsverkets statistik.

Fakta från domarna

Uppgifter erhöles från tingsrätterna om 661 avgjorda mål efter huvudförhandling år 1999 och 505 mål år 2002 som rörde vårdnad, boende och umgänge. Dessa mål berörde 1068 respektive 786 barn, 1,6 barn i genomsnitt per mål. Fördelningen mellan flickor och pojkar är mycket jämn, med 49/51 procent 1999 och mindre än en procents skillnad år 2002.

Barnens åldrar

Figur 1: Fördelning på åldrar 1999 och 2002. Antalet barn är 1068 respektive 786. Huvudparten av barnen är mellan fyra och tolv år.

Typ av tvist

Då frågan om vårdnad är övergripande, prioriteras denna i redovisningen. Fall som t.ex. gäller både vårdnad och boende/umgänge redovisas i första hand under rubriken vårdnad.

Tabell 2: Typ av tvist, jämförelse i procent mellan år 1999 och 2002.

Typ av tvist	1999	2002
Vårdnad	73	71
Boendet huvudfråga	17	20
Umgänget huvudfråga	11	9
Summa	101	100

Uppgifterna från 1999 baseras på ett slumpmässigt urval på tio procent av de 661 domarna. För år 2002 utgör samtliga 505 domar underlag. Inga säkerställda skillnader föreligger mellan åren.

Vårdnad

Nedan studeras de drygt 70 procent av målen vartdera året som i första hand rör vårdnad.

Tabell 3: Tvist om vårdnad. Jämförelse av antalet berörda barn i procent mellan åren 1999 och 2002.

Vem fick vårdnaden om barnet?	1999	2002
Modern tilldömdes ensam vårdnad	43	44
Fadern tilldömdes ensam vårdnad	15	10
Dom om gemensam vårdnad mot en förälders vilja	42	46
Summa	100	100

Uppgifterna från 1999 baseras på ett slumpmässigt urval på tio procent av domarna (72 barn). För år 2002 berördes 537 barn. Inga säkerställda skillnader föreligger mellan åren.

Domstolen kan döma till gemensam vårdnad mot en förälders vilja, men aldrig mot bådass vilja. Särskilt förordnad vårdnadshavare utsågs för tio barn vardera året. I två av dessa mål hade pappan dödat mamman.

Boende

Boendet huvudfråga

17 respektive 20 procent av domarna gällde i huvudsak boendet. Urvalet från 1999 års domar kan inte användas för jämförelse, eftersom det låga antalet observationer med boendet som huvudfråga gör uppgifterna osäkra. För år 2002 gäller att 54 procent av barnen skulle bo hos mamma, 38 procent hos pappa och 8 procent bo växelvis.

Nedan ges exempel på resonemang i domarna.

”Tingsrättens uppgift i detta mål är i första hand att bedöma om det är bäst för Anna, en elvaårig flicka som i många år levt under tyngden av en djupgående konflikt mellan sina föräldrar – att bo kvar hos sin mor eller flytta tills sin far. Ställd inför denna uppgift kan tingsrätten inte underlåta att inledningsvis påpeka att den största tjänst /fadern/ och /modern/ skulle kunna göra sin dotter sannolikt är att sätta sig över sina negativa känslor gentemot varandra och i stället börja samtala som normala och vuxna människor...”

Tingsrätten hänvisar även till några rader ur en boendeutredning som gjorts i ärendet: *”I X-fors finns 10 personer som på olika sätt uttrycker ett stort behov av Anna. I Y-sjö finns modern som skulle bli ledsen och ensam om inte Anna bor där. Det förefaller orimligt att Anna 11 år skall bära alla dessa bördor. Tingsrätten instämmer till fullo i det sistnämnda konstaterandet, och vill än en gång betona att endast föräldrarna kan lyfta bort dessa bördor från Annas axlar.”*

Boende efter dom om gemensam vårdnad mot en förälders vilja

Dom om gemensam vårdnad mot en förälders vilja förekom i 42 respektive 46 procent av vårdnadsmålen. År 2002 kom 69 procent av barnen att bo hos mamman, 27 procent hos papporna och fyra procent av barnen skulle bo växelvis. Tre av barnen i denna redovisning var placerade i familjehem.

Umgängesproblem

Det finns en grupp barn på fem respektive sju procent (av de 1068 barnen år 1999 respektive de 786 barnen år 2002) som inte kan umgås med ena föräldern på grund av att denna är onåbar eller har valt bort umgänge. En del föräldrar går inte att nå inför förhandling om vårdnad i tingsrätten. Vissa har försvunnit utomlands, är utvisade eller kan inte nås av andra skäl. Det förekommer även att en förälder inte vill träffa sitt barn trots att såväl barn som boförälder önskar detta. Ibland kan ett barn i en syskonskara bli bortvalt.

Även om umgänget sällan är huvudfrågan blir dess omfattning och utformning ofta en fråga för rätten att ta ställning till. För sammanlagt 28 respektive 33 procent beslutas av olika skäl om mindre umgänge än "sedvanligt" (= varannan helg och kanske en vardagskväll), alternativt inget umgänge alls. Flera faktorer kan ha påverkat situationen för det enskilda barnet, t.ex. kan föräldrarna bo långt ifrån varandra. I nedanstående beskrivning redovisas varje barn endast en gång, under det alternativ som påverkar barnets situation mest.

Tabell 4: Översikt över beslut/faktorer som påverkar barnens umgänge, i procent.

	1999	2002
Umgängeskrav ogillas helt	8	8
Begränsning av umgänge	4	4
Övervakat umgänge	6	9
Kontaktperson ska närvara vid hämtning/lämning	2	4
Umgänge med upptrappning	3	2
Stort geografiskt avstånd mellan föräldrarnas hemorter leder till begränsning av umgänget	5	6
Summa	28	33

Beslut om att umgänge inte ska förekomma

För åtta procent av barnen vartdera året har tingsrätten ogillat yrkande om umgänge. För nio barn av tio var det umgängeskrav från papporna som ogillades. År 1999 gällde detta klart fler flickor än pojkar, för år 2002 är könsfördelningen mer jämn. Såväl utdrag ur vårdnadsutredningar som domar i dessa mål är tydligare och mer distinkta, med ett tydligt barnperspektiv. Barnen är mer framträdande och barnskildringarna känns levande och mycket berörande. Ofta är de förstärkta med tydliga uttalanden från barnpsykiatrin. För lite över tre femtedelar av de här barnen vartdera året har barnens vilja varit avgörande. Det yngsta barnet vars vilja påverkade utgången var sex år. Barnet motsatte sig bestämt att träffa fadern och rätten ansåg sig inte ha någon möjlighet att tvinga barnet. Ibland har de yngre bar-

nen ingått i en syskonskara. Det framgår inte om de har påverkats av t.ex. äldre syskons uppfattningar.

Ofta har det förekommit någon form av våld eller hot när barnen väljer att avstå från umgänge. Barnet kan vara skrämt, hotat eller ha sett sin boendeförälder bli misshandlad. Det händer att ett enstaka barn i en syskonskara tar avstånd från en förälder.

Begränsning av umgänge beslutat av rätten har förekommit för fyra procent varter året och kan till exempel bero på umgängesföräldrarnas psykiska ohälsa, missbruk, att barnet är litet, barnets egen vilja eller föräldrarnas oförmåga att se barnets behov. Det är vanligare att umgänget inskränks med pappa än med mamma, 70/30 respektive 90/10 procent för de båda åren. 17 respektive 29 procent av dessa barn hade själva uttryckt att de ville ha ett begränsat umgänge

Övervakat umgänge, dvs. en kontaktperson är med under hela umgänget, förekom för sex respektive nio procent av barnen. Orsakerna till att umgänget sker i närvaro av en kontaktperson varierar. Det kan finnas anklagelser/misstankar om övergrepp eller misshandel av barnet eller risk för att barnet bortförs. Umgängesföräldern kan vara psykiskt sjuk, ha ett missbruk eller vara hotfull och/eller våldsam. För några barn handlar det om att de inte träffat föräldern på länge eller mycket sporadiskt och under en inväsningsperiod kan de då behöva möta föräldern tillsammans med en person de känner sig trygga med. År 1999 var det mer än dubbelt så vanligt med övervakat umgänge med fäderna jämfört med mödrarna, 2002 var det tre till fyra gånger vanligare.

”...Att alltför snabbt utvidga omfattningen av umgänget är inte till Björns bästa och riskerar att förstöra det goda som hittills har byggts upp. En kontaktperson är alltjämt viktig som en trygghet för Björn, samt för att ordna det praktiska kring umgängestillfällena och som en länk mellan föräldrarna, men det är inte nödvändigt att en kontaktperson finns närvarande hela tiden umgänget pågår. Med hänsyn härtill anser tingsrätten att det alltjämt finns skäl att ha en kontaktperson förordnad för att bistå vid umgängestillfällena men att förordnandet om kontaktperson bör utformas så att det anförtros åt socialnämnden i ...kommun att avgöra i vilken omfattning kontaktperson bör närvara vid umgänget och att närmare bestämma kontaktpersonens uppgifter.”

Två respektive fyra procent av barnen berördes av att en *kontaktperson skulle vara närvarande vid hämtning och/eller lämning*. Detta kunde bero på att föräldrarna hade svårt att dra jämt när de träffades eller att stämningen lätt kunde bli hotfull. I de flesta fall rör det sig om ett noga specificerat antal möten med en kontaktperson närvarande vid hämtning och/eller lämning.

Umgänge med upptrappning förekommer ofta då barnet inte haft så mycket kontakt med umgängesföräldern eller då barnet är litet. Tre, respektive två, procent av barnen berördes av upptrappning och det gällde bara i relation till fäderna.

Stora geografiska avstånd: Att föräldrarna efter separationen bor långt ifrån varandra får konsekvenser för barnets umgänge med den förälder det inte bor hos. För många barn betyder det att de bara kan träffa umgängesföräldern under skollov. För de riktigt små barnen, där kontinuiteten är viktig, är det särskilt problematiskt. En del barn får resa långa sträckor var fjortonde dag eller tillbringa längre perioder i taget hos umgängesföräldern. Resorna kan vara mycket långa och för en del barn krävs att de reser med flyg eller sovvagn. Fyra barn går i två olika förskolor. År 1999 berördes fem procent av barnen av att avståndet var avgörande för i vilken omfattning de kunde träffa den andre föräldern. År 2002 var motsvarande andel sex procent.

Några exempel på hur det kan se ut:

En fyraåring ska fram till skolstart bo växelvis med tre veckor hos pappa och två veckor hos mamma. Avståndet mellan föräldrarnas bostäder är 60 mil.

”Det som försvårar tingsrättens avgörande i enlighet med Anders bästa är det oundvikliga förhållandet att parterna bor så långt ifrån varandra och att det lär så förbli. ...Därvid kan det onekligen sägas att det är mindre lämpligt att Anders vistats på två olika daghem, men inget har framkommit om att han skulle ha lidit skada av detta på minsta sätt. Tvärtom är han enligt vittnen en pojke som har lätt att skapa kontakter och förefaller ha en inre styrka. ...den stora betydelsen för Anders att få träffa båda sina föräldrar under längre tider så långt upp i åldern som möjligt. Detta överväger klart de eventuella olägenheterna av splittringen på olika daghem.”

Anna 3½ år ska bo hos mamma och tillbringa var fjärde vecka hos pappa, vilket även inkluderar förskolevistelse under den veckan. I utredningen som gjordes ett år tidigare, dvs. då Anna var drygt två år, kommenteras att det normalt inte är lämpligt med två daghem, men att det för barnets möjlighet att ha en nära och god kontakt med båda föräldrarna ändå kan vara nödvändigt. I domskälen nämns detta inte alls.

”Sammantaget finner rätten det utrett att det är bäst för Anna att hon stadigvarande bor hos /mamma/, varvid det är angeläget att hon kan ha ett rikligt umgänge med /pappa/. .../Denne/ bör enligt rättens uppfattning tillerkännas umgänge med Anna vid ifrågavarande lov enligt yrkandet, men därutöver endast en vecka per månad...”

Våld, hot, övergrepp, misshandel

Bedömningarna av våld, hot, övergrepp och/eller misshandel enligt dom eller polisanmälan grundar sig på de tioprocentiga urvalen från respektive år. I ungefär femton procent av målen respektive år är någon form av våld, hot, övergrepp eller misshandel dokumenterad, antingen genom dom eller polisanmälan. *Anklagelser* som rör våld, hot eller övergrepp förekommer i ett flertal mål. År 1999 gällde det för knappt en fjärdedel av tvisterna och år 2002 förekom det i ungefär hälften av dem.

En fristående studie av 1999 års tingsrättsdomar (samma domar som i Socialstyrelsens underlag) rör 69 mål där anklagelser om hot och våld, eller där en av parterna blivit dömd för brott med sådana inslag, förekommit och gemensam vårdnad yrkats. I 16 mål dömdes det till gemensam vårdnad och i övriga 53 mål till ensam vårdnad. Slutsatsen är att förekomsten av våld behandlas på olika sätt av domstolen, beroende på om det finns en brottmålsdom eller inte. Finns en dom tas det i de flesta fall upp i domskälen. Våldet behandlas dock oftast som ett av flera inslag i den allvarliga konflikten mellan parterna. Det betyder att våldet sällan ensamt avgör vårdnadsfrågan. Våld eller hot som inte styrkts tillmäts sällan betydelse för vårdnadsfrågans utgång. Vanligtvis nämns ej anklagelserna i domskälen. Om de nämns, kommer rätten i de flesta fall fram till att anklagelserna inte kunnat styrkas. De får då inte någon betydelse för rättens avgörande.²⁴

I föreliggande undersökning har liknande uppgifter tagits fram för år 2002. Då fanns det 87 mål, där det förekommit antingen hot eller våld enligt dom eller polisanmälan eller anklagelser om hot eller våld gentemot den andre föräldern och/eller barnet och begäran om omprövning av gemensam vårdnad av en förälder. I 58 av dessa mål dömdes till *fortsatt* gemensam vårdnad. I 13 av dessa fanns det en dom om hot eller våld och i ytterligare 18 fanns det polisanmälningar. Övriga 27 bestod av anklagelser.

I de återstående 29 målen hade en förälder ensam vårdnad som ändrades till gemensam vårdnad. I dessa fanns det en dom om hot eller våld i sex mål, polisanmälan i tre mål och anklagelser om hot eller våld i övriga.

Utifrån de omständigheter som framkommer i ovanstående domar kan man säga att det bildas tre (grovt uppskattning) delvis överlappande grupper.

- En grupp där de sociala problemen dominerar och det förekommer hot och/eller våld enligt dom eller polisanmälan, anklagelser om hot och/eller våld från den ena eller båda parter, missbruk och ofta psykisk ohälsa. Frågan här blir snarast om någon av föräldrarna kan ge barnet tillräcklig omsorg.
- En liten grupp består av mål där en förälder, vanligen fadern, är dömd för misshandel, trakasserier och/eller hot riktat mot den andre föräldern och/eller barnet och där våld och hot förefaller vara upprepat och mycket allvarligt. I de fallen ifrågasätter granskarna att gemensam vårdnad är den bästa lösningen för barnet.
- Den tredje gruppen består av mål där föräldrar framför anklagelser om hot eller våld vid något eller några enstaka tillfällen. Ofta ligger händelserna relativt långt tillbaka i tiden och kan i domen bestå av några rader om att man blivit misshandlad av motparten. Det som genomsyrar dessa domar är den bittra konflikt som föräldrarna befinner sig i.

Exempel: Åtminstone den äldsta pojken har sett sin mor misshandlas och själv blivit misshandlad av fadern, men i själva domslutet nämns inget om att pojken både åsatt och utsatts för våld. Däremot betonas moderns behov av lugn och ro för att hon ska kunna ge barnen trygghet. Tingsrätten skriver: *"att såväl /modern/ som hennes barn under de senaste åren levit under svåra*

²⁴ Baum, M. (2001). Våld och vårdnad. Juridiska Fakulteten, Stockholms Universitet.

psykiska påfrestningar. Sedan några månader tycks tillvaron ha stabiliserats och barnen har börjat finna sig tillrätta i sin nya miljö. Tingsrätten delar den uppfattning som kommer till uttryck i vårdnads- och umgängesutredningen; det finns en uppenbar risk att moderns rädsla förs över på barnen och att detta skulle påverka dem i negativ riktning.”

Domstolens syn på socialtjänstens vårdnadsutredningar

Det framkommer kritik mot socialtjänstens utredningar i en del av domarna. Den gäller huvudsakligen dokumentationen och bedömningarna.

När det gäller dokumentationen har rätten ibland svårt att urskilja vad som kommer från vilken källa. Citat och uttalanden kan inte alltid verifieras. Andrahandsuppgifter, speciellt om barnets inställning, är ofta motstridiga. Synpunkter förekommer på om utredaren har tagit ställning eller ej och hur utredaren i så fall har kommit fram till sina slutsatser. För en närmare analys av dessa problem hänvisas till Socialstyrelsens handbok om vårdnad, boende och umgänge.²⁵

Exempel på brister i dokumentation:

”Den allvarligaste invändningen mot utredningens kvalitet gäller dock utredarens hantering av läkaren X skrivelse. ...Uppgiften utredaren lagt i X mun saknar helt stöd i den aktuella skrivelsen. Genom vittnesförhöret med X är vidare klarlagt att han aldrig talat med utredaren, samt att han, utan framgång, försökt förmå utredaren att rätta uppgiften... där utredaren ger sken av att dels ha träffat läkaren dels lagt ord i X mun som denne utan framgång försökt få utredaren rätta att till. Att uppgiften inte rättats framstår som anmärkningsvärt. ...Härtill kommer att det av den bedömning utredaren skrivit inte klart framgår om uppgiften kommer från någon hörd person och i så fall vem eller om det rör sig om utredarens egna slutsatser Sammantaget finner tingsrätten att boendeutredningen innehåller sådana brister att några slutsatser om barnens boende inte kan dras utifrån den”

Här följer exempel som rör hur bedömningar genomförts:

Rättens ledamöter är missnöjda med familjerättens sätt att ställa frågor till barnen, fyra respektive sex år gamla. Båda föräldrarna uppger att barnen har sagt att de vill bo hos dem. *”Av utredningen framgår att Pia, då hon befunnit sig i faderns hem tillfrågats av utredarna hos vem hon vill bo och att flickan då tydligt svarat att hon vill bo hos pappa. Motsvarande fråga har emellertid inte ställts av utredarna när de befunnit sig med barnet i moderns hem. Axel har inte tillfrågats vid något tillfälle och har inte heller spontant uttalat sig i frågan inför utredarna. Tingsrätten anser sig inte kunna dra några säkra slutsatser av det föreliggande utredningsmaterialet avseende barnens vilja”*

²⁵ Socialstyrelsen (2003). Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt.

”Socialförvaltningen har i sin utredning föreslagit att flickorna ska bo växelvis hos sina föräldrar. Av vad som framkommit under förhören finns emellertid anledning att starkt ifrågasätta boendeutredningen. Utredaren har bl.a. inte brytt sig om den mycket positiva utvecklingen Johanna genomgått sedan hon fick ett fast boende hos modern... Förslaget om växelvis boende känns snarare grundat på objektiva förhållanden som närheten mellan de båda bostäderna än just på dessa båda barns situation.... Man har t.o.m. spekulerat i att barnen troligen skulle mista kontakten med sin far om modern blev ensam vårdnadshavare. Något belägg för denna slutsats har inte framkommit då modern redan till utredaren framfört uppfattningen att hon är för ett umgänge som är utökat i förhållande till ett traditionellt helgumgänge. Det är svårt att frigöra sig från tanken att utredaren redan i ett tidigt skede fattat sympati för fadern och att detta kommit att färga utredningen.”

”Endast i socialtjänstens utredning har barnens uppfattning angetts, tämligen kortfattat. Tingsrätten måste dra sina slutsatser av föräldrarnas uppgifter. Hur barnen själva upplever sin situation kommer i skymundan av föräldrarnas konflikt och bilden av barnens situation måste byggas på andrahandsuppgifter, som ofta är stridiga.”

När två kommuner har att utreda vårdnad, boende och/eller umgänge kan det bli stora diskrepanser mellan de olika kommunernas utredningar. Det blir då extra viktigt att kommunerna samarbetar så att det inte uppstår något missförstånd mellan dem om vem som skall utreda vad.

Bedömningar utifrån domarna

Samtliga uppgifter i nedanstående text grundas på det tioprocentiga slumpurvalet, 66 resp. 51 mål, som gjorts på 1999 respektive 2002 års domar. I denna analys har omsorgsförmåga och samarbetsförmåga kategoriserats enligt uppgjorda kriterier, se nedan.

Omsorgsförmåga

God omsorgsförmåga innebär i bedömningen att det i domen inte framkommer brister hos föräldrarna i något avseende.

Nedsatt förmåga hos mamma, pappa eller båda föräldrarna innebär i bedömningen att det hos den ena parten eller båda två framkommer omständigheter som kan antas påverka omsorgen om barnet. Det som vanligen avses med bristande omsorg är vanvård och försummelse. I domarna används knappast dessa begrepp, men indirekt framkommer farhågor t.ex. i form av inskränkning av umgänge. I granskarnas bedömning har vikt lagts vid hot, misshandel eller övergrepp, riktade mot barn eller förälder från den andre föräldern, grundade på dom eller polisanmälan. Även missbruk av alkohol eller narkotika hos en förälder (vård enligt LVM, dom om fylleriförseelse, uppgift i vårdnadsutredningen, eget erkännande) har bedömts påverka omsorgsförmågan. Det kan också röra sig om psykisk ohälsa hos någon av föräldrarna eller att någon avtjänar ett långvarigt fängelsestraff.

Nedsatt förmåga kan också bestå av en systematisk svartmålning av den andre föräldern inför barnen, eller att upprepade gånger anklaga den andre föräldern för sexuella övergrepp utan att detta kan styrkas. Den sistnämnda bedömningen är svårhanterlig. Det kan röra sig om faktiska övergrepp och det kan även gälla falska anklagelser.

Går ej att bedöma: här placeras de domar där underlaget är så knapphändigt att det inte går att göra en bedömning.

Tabell 5: Bedömning av föräldrarnas omsorgsförmåga utifrån texten i domarna, i procent.

Omsorgsförmåga	1999	2002
God hos båda föräldrarna	38	39
Nedsatt förmåga hos mamma	15	8
Nedsatt förmåga hos pappa	24	29
Nedsatt förmåga hos båda	9	10
Går ej att bedöma	14	14
Summa	100	100

Inga säkerställda skillnader föreligger mellan åren när det gäller omsorgsförmåga.

I knappt fyrtio procent av domarna bedöms omsorgsförmågan vara god hos båda föräldrarna. För ungefär tio procent bedöms den vara nedsatt hos båda föräldrarna.

I en tredjedel av domarna 1999 och två femtedelar av domarna 2002 bedöms fäderna brista i omsorgsförmåga. I de flesta fall handlar det om fäder som dömts eller polisanmälts för misshandel av mödrarna. I några fall rör det sig om incestmisstankar, misshandel av barn respektive missbruk. De flesta mödrar som bedömts brista i omsorgsförmåga har psykiska problem. I ett fåtal mål rör det sig om att mödrarna hindrar umgänget med fadern eller övriga släktingar. I ett ärende har en mamma drivit incestanklagelser, som bedömts vara falska, mot fadern under flera år, vilket har påverkat barnen mycket negativt. I det fallet förlorar modern umgängesrätten enligt barnens vilja.

När båda föräldrarna brister i omsorgsförmåga handlar det oftast om en svår social situation och/eller psykisk ohälsa. I urvalet finns det föräldrar som tvistat om barnen i över sex år. I det totala materialet finns flera sådana exempel.

För 2002 ser bilden något annorlunda ut när det gäller brist hos båda föräldrarna. Det har då även förekommit våld från båda parter, fysisk bestraffning av barnen och umgängessabotage. Några barn har med moderns samtycke placerats i familjehem eftersom hon inte klarat av omsorgen och fadern sitter i fängelse.

I 17 procent av domarna från 1999 och 24 procent av domarna från 2002 gör domstolen bedömningen att omsorgsförmågan är tillräcklig medan granskarna bedömer att allvarliga missförhållanden föreligger. Av dessa har det i fyra mål år 1999 och åtta mål år 2002 förekommit dokumenterat hot och/eller våld. Det kan röra sig om åtal som ogillats, att det gått lång tid sedan våldet dokumenterades eller bagatellisering av våldets betydelse.

Pappan till en fyraåring är dömd för ofredande, olaga hot och misshandel riktad mot modern. Dessa händelser inträffade drygt ett år efter separationen. Modern begär nu ensam vårdnad om barnet.

”Tingsrätten konstaterar att modern och fadern är två kompetenta föräldrar som båda har en god relation till barnet. Föräldrarnas relation har förvisso varit konfliktfylld... Det kan härvid noteras att /fadern/ också har dömts i tingsrätten för ofredande, olaga hot och misshandel riktade mot /modern/ vid dessa tillfällen. ...Några konflikter har inte förekommit mellan parterna sedan ovan nämnda händelser. Det har inte heller framkommit något som enligt tingsrättens bedömning ger anledning att befara att sådana skall uppkomma i framtiden, vare sig vårdnaden är gemensam eller inte.”

Pappan till en sexåring har suttit i fängelse sedan barnet var drygt ett halvår gammalt för bl.a. mordförsök (dock ej på modern). Barnet och pappan har träffats sporadiskt. Det finns anklagelser från moderns sida om bl.a. misshandel och mordhot mot henne och hennes nya sambo.

”Tingsrätten delar den av vårdnadsutredarna framförda uppfattningen att /moderns/ skäl för ensam vårdnad bör beaktas. Det förhållande att fadern dömts för grov brottslighet behöver inte innebära hinder mot att han kan bli en bra far. ...En gemensam vårdnad kan dock inte fungera om en förälder är våldsam mot eller hotar den andre föräldern och hennes familj. ...det finns heller inte några polisanmälningar eller domar om misshandel av /modern/ att grunda ett ställningstagande på. Hot har dock inte förekommit sedan sommaren 2001. ...Att grunda ett beslut om ensam vårdnad på gamla omständigheter vars aktualitet för framtida förhållanden är osäker kan enligt tingsrättens mening motverka att en normalisering sker av barnets relation med sin far. ...slutsatsen att fadern inte ska betecknas som en olämplig vårdnadshavare och det finns inte tillräcklig grund att besluta om undantag från gällande utgångspunkt att föräldrar ska ha gemensam vårdnad om sitt barn.”

Samarbetsförmåga

De föräldrar som befinner sig i en rättstvist med varandra har inte lyckats lösa konflikter själva. Detta kan definieras som tecken på bristande samarbetsförmåga. Det finns dock nyansskillnader i samarbetsförmågan och sätten att hantera den konflikt man befinner sig i.

Goda försök innebär att föräldrarna är överens om det mesta som rör barnet. Man kanske är överens om vårdnad och boende, men inte om umgängets omfattning eller också kan vårdnaden eller boendet vara tvistefrågan men man klarar ändå av att hålla barnet utanför konflikten. Föräldrarna är beredda att tillgodose barnets behov av umgänge med den förälder det inte bor hos stadigvarande.

Brist hos mamma, pappa eller båda föräldrarna innebär i bedömningen att man har svårt att kommunicera med den andre parten, kanske saknas kommunikation över huvudtaget, umgänget motarbetas, det förekommer anklagelser om övergrepp, våld, hot, och/eller misshandel i domen. Man har svårt att enas i de flesta frågor som rör barnet och har svårt att se barnets behov av den andre föräldern. Det har i domen framkommit att konflikten är djup och långvarig och att motsättningarna är så stora att något samarbete inte är möjligt inom överskådlig framtid.

I granskarnas bedömning av samarbetsförmågan tas hänsyn till om modern eller fadern anklagas för hot och/eller våld. Finns det anklagelser i domen noteras bristande samarbetsförmåga. Det rör sig ju här knappast om enstaka händelser i stridens hetta. Detta är inte ställningstaganden till om anklagelserna är sanna eller ej. Problemen är endast sedda utifrån de konsekvenser de får för barnen.

Går ej att bedöma innebär att det enligt granskarna ej finns tillräckligt underlag i domen för att kunna göra en bedömning.

Tabell 6: Samarbetsförmåga, bedömd utifrån texten i domarna, i procent

Samarbetsförmåga	1999	2002
Goda försök hos båda föräldrarna	23,0	14,0
Brist hos mamma	4,5	10,0
Brist hos pappa	20,0	21,6
Brist hos båda föräldrarna	45,5	55,0
Går ej att bedöma	7,6	0,0
Summa	100,6	100,6

Inga statistiskt säkerställda skillnader föreligger mellan åren.

Det vanligaste är att samarbetsförmågan tycks ha låst sig för båda föräldrarna. När brister i samarbetsförmågan noterats, rör det sig till övervägande del om anklagelser (ej polisanmälda) om hot, våld, trakasserier och övergrepp. Andra orsaker kan vara att man håller sig undan, är kompromisslös, ej håller överenskommelser eller hotar att föra barnet ur landet.

I sex mål år 1999 och fem mål år 2002 med dom om gemensam vårdnad väcker rättens bedömning av samarbetsförmåga undran hos granskarna. I dessa domar framkommer att föräldrarna har stora samarbetsproblem, de är oense om i stort sett alla frågor som rör barnen och i några fall har tvisten varat i flera år. I flera fall har föräldrarna inte någon kontakt med varandra, och när de möts blir det bråk. I något ärende är barnen budbärare mellan föräldrarna som inte talar med varandra, i ytterligare några mål förekommer anklagelser om våld och hot. I samtliga dessa fall är det rättens mening att konflikterna inte är av allvarlig art och att det inte saknas förutsättningar för föräldrarna att samarbeta i frågor som rör barnen. I flera fall har vårdnadsutredarna bedömt att föräldrarnas samarbetsproblem eller konflikter är så djupa och allvarliga att det är till men för barnen.

Exempel: Föräldrarna till en fyraåring har mycket stora samarbetssvårigheter. Modern uppger att hon är rädd för fadern och hämtning och lämning av barnet vid umgänge sker på förskolan. Modern yrkar nu ensam vårdnad om barnet. I vårdnadsutredningen görs bedömningen att om boendet och umgänget regleras, är det till barnets bästa om den gemensamma vårdnaden består, men att det idag inte finns några förutsättningar för föräldrarna att enas kring umgängets utformning. För att skona barnet från uppträden mellan föräldrarna bör överlämnandet ske på förskolan. När det inte är möjligt bör en kontaktperson närvara.

”Gemensam vårdnad bygger på utgångspunkten att föräldrarna ska kunna enas i viktiga frågor som rör barnet. ... de kommunikationssvårigheter som föreligger mellan dem synes inte bero på vårdnadsfrågan utan bottna i en obearbetad konflikt från den tid de bodde tillsammans. Vidare tycks konflikten inte vara av djupgående natur utan mer handla om praktiska och i vissa fall triviala frågor. Tingsrätten gör bedömningen att det borde finnas goda förutsättningar för att /mamman/ och /pappan/, som ansvarskännande föräldrar, skall kunna börja samarbeta i frågor som rör barnet. Den gemensamma vårdnaden om barnet ska således bestå. Överlämnandet av barnet bör även fortsättningsvis ske på hennes daghem... Mot bakgrund av att tingsrätten gjort bedömningen att det föreligger förutsättningar för en fortsatt gemensam vårdnad, skulle förordnandet av en kontaktperson kunna motverka strävan till en förbättrad kommunikation mellan /mamman/ och /pappan/ kring frågor som rör barnet. Då något behov av kontaktperson därför inte kan anses föreligga, skall yrkandet härom lämnas utan bifall.”

Vårdnadsutredaren föreslår ensam vårdnad för modern till en sjuklig 10-åring på grund av den djupa konflikt som finns mellan föräldrarna vad gäller barnets sjukdom och behov. Utredaren upplever att barnet bär på mycket oro och ångest, som dels beror på relationen mellan föräldrarna, dels på kontakten mellan barnet och fadern. Pojken är rädd för sin far och uppger att han blivit slagen.

”Tingsrätten är emellertid av den uppfattningen att motsättningarna inte är av sådan beskaffenhet att det endast på grund därav finns anledning att förordna om en ändring av den nu gemensamma vårdnaden. ... En sådan lösning (med gemensam vårdnad) torde bidra till att främja goda förhållanden mellan barnet och hans föräldrar...”

Barnets inställning

Att barnets inställning framhävs innebär i granskarnas bedömning att det av domen tydligt framgår att man i utredningen talat med barnet eller, om det är ett litet barn, har träffat barnet. Barnet är synligt och i de fall barnet uttryckt en åsikt framkommer den i domen. Även om barnets vilja inte följs, i de fall barnet uttryckt önskemål, finns ett resonemang kring barnet och dess vilja.

Barnets inställning nämns innebär i bedömningen att det av domen framkommer att någon talat med, eller träffat, barnet. Det är inte nödvändigtvis utredaren som talat med barnet, i flera fall rör det sig om att den ena eller båda föräldrarna hänvisar till barnets åsikt

Nämns ej överhuvudtaget: barnets åsikt, vilja eller önskemål vare sig nämns eller framkommer i domen.

När det gäller barnets inställning och tankar om sin situation är det möjligt att barnet haft tillfälle att uttrycka sina åsikter och att man träffat barnet under utredningen utan att det framgår av domen.

Tabell 7: Har barnens inställning kommit fram i domen? Procentuell jämförelse mellan år 1999 och år 2002.

Barnets inställning	1999	2002
Framhävs	17	22
Nämns	32	31
Nämns inte över huvudtaget	52	47
Summa	101	100

Inga statistiskt säkerställda skillnader föreligger mellan åren.

I flera fall har man tagit stor hänsyn till yngre barns vilja, t.ex. en sexåring och en nioåring där man följt deras önskemål om omfattning av umgänge med fadern. Det finns också exempel på när barnets åsikt väger lätt.

En 11-åring har till vårdnadsutredaren uttryckt sin rädsla för pappan och att han inte vill vara ensam med honom.

...Ett umgänge är i första hand till för barnet. Det är alltså främst barnets intresse och behov av umgänge som skall tillgodoses. .../Vårdnadsutredaren/ har föreslagit att umgänget mellan Calle och /fadern/ begränsas till ett tillfälle per månad och att det sker under övervakning av en av socialförvaltningen utsedd kontaktperson. Som skäl härför har /vårdnadsutredaren/ uppgett dels att Calle är en person som behöver hjälp i relationen med sin pappa, dels att Calle ger uttryck för en rädsla för /fadern/. ...Ett barn i Calles ålder torde generellt sett ha behov av regelbunden kontakt inte bara med sin mamma utan också med sin pappa. Det gäller än mer i sådana fall där barnet är i behov av kontakt inte bara med föräldern i sig, utan även den kultur som denne representerar. /Faderns /personliga förhållande har ändrats sedan den i målet åberopade vårdnads- och umgängesutredningen utfördes. ...träffat en ny kvinna som har en son i Calles ålder. Detta innebär att Calle inte kommer att vara ensam med /fadern/ vid umgängestillfällena. Med anledning härav får det anses förenligt med Calles bästa att umgänget beslutas i den omfattning på sätt som framgår av domslutet.

Umgänget bestäms till varannan helg, vartannat skollov och storhelg samt fyra veckor på sommarlovet. Rådmannen är av skiljaktig mening och anser att man måste tillmäta vårdnadsutredarens synpunkter stor vikt eftersom hon är den enda som träffat och talat med barnet.

Vem har talat med barnet?

Som framgår av tabell 7, nämns endast i 49 respektive 53 procent av domarna i det tioprocentiga urvalet att någon har talat med barnet. I ungefär hälften av domarna vartdera året syns det alltså inte spår av ”barnets röst”. I de fall man har *talat med barnet*, nämns ofta flera (i genomsnitt två) personer, t.ex. en vårdnadsutredare, en förälder, eller kanske båda föräldrarna, daghemspersonal. Vanligast är att vårdnadsutredare nämns. Detta sker i mindre än hälften av *talat-med-barnen-gruppen* (38 respektive 47 procent); alltså i knappt en fjärdedel av hela urvalet. Näst vanligast är att det framgår att föräldrar har talat med barnet. Det förekommer i ungefär en tredjedel av *talat-med-barnen-gruppen*.

Barnets bästa

Ambitionen i varje vårdnads-, boende- och umgängestvist är naturligtvis att försöka ta reda på vad som blir till just det här barnets bästa och besluta därefter. Det är ofta många olika aspekter för rätten att ta hänsyn till i bedömningen som ligger till grund för beslutet.

I analysen av domarna finns det några exempel där det är tveksamt om barnets bästa verkligen tillgodoses. Ibland kan man fundera över om det inte snarare rör sig om föräldrarnas bästa. Några exempel ska ges här.

En drygt tvåårig flicka ska bo växelvis i tvåveckorsperioder hos respektive förälder. Det geografiska avståndet är så stort att barnet flyger mellan föräldrarna. Fadern har ett långvarigt narkotikamissbruk bakom sig, men har lämnat negativa prover de senaste månaderna.

”Utredarna har bedömt /föräldrarna/ som adekvata och bra föräldrar, i själva verket lika kompetenta.... ...finns det ingen anledning att begränsa dotterns boende/umgänge med /fadern/, och de anser att hon har den läggningen att hon ...kan klara av resor och dubbelt boende.... ...har tingsrätten ägnat särskild uppmärksamhet åt förhållanden som kan visa på bristande omsorgsförmåga hos /fadern/ på grund av missbruk. ...inte funnit belägg för att hans livsföring...ger fog för att mistro hans vilja och förutsättningar för att ta väl hand om dottern. ...Mot denna bakgrund, med beaktande särskilt av att Anna synes vara ett barn som har särskilt god förmåga att klara av ett dubbelt boende, anser tingsrätten att det mesta talar för att det för henne - för överskådlig tid - är bäst att bo ungefär lika länge hos vardera föräldern.”

Snart sjuåriga Clara bor varannan vecka hos mamma respektive pappa. Modern yrkar på ensam vårdnad. Fadern är dömd för mordhot och våldtäktsförsök mot modern och har haft besöksförbud. Mamman är rädd för pappan men säger samtidigt att han är en bra pappa när han är nykter. Fadern dricker en del, men enligt egen utsago inte så att han blir berusad när Clara är med. Flickan beskrivs av båda föräldrarna som tyst och försiktig. Hon har dåligt självförtroende och har fått skolstarten uppskjuten.

Det växelvisa boendet synes praktiskt sett fungera väl trots att /föräldrarna/ har haft och har en dålig relation. ...både /modern/ och

/fadern/ är lämpliga som vårdnadshavare åt Clara.... Av utredningen framgår att /fadern/ utsatt /modern/ för diverse allvarliga övergrepp, främst i form av olika hotelser och trakasserier. Orsaken till detta torde vara dels /faderns/ besvikelse över att relationen med /modern/ upphört, dels hans rädsla att förlora vårdnaden om Clara. Oavsett orsak utgör /faderns/ beteenden mot /modern/ ett skäl för att hon ensam skall anförtros vårdnaden. Emellertid...att /fadern/ är mycket fäst vid och mån om Clara.... ...ingenting som tyder på att /fadern/ misskött den praktiska omvårdnaden.... Det finns en stor risk för att faderns engagemang för Clara skulle försämrats om han inte får del i vårdnaden om henne. ...Tingsrätten bedömer att det kan uppstå stora stridigheter mellan /modern/ och /fadern/ om var Clara skall gå i skolan för det fall hon stadigvarande skulle bo hos modern.”

Diskussion

Har lagändringen fått avsedda effekter?

Det finns indikationer på att intentionerna i 1998 års reform fått avsedda effekter i viss utsträckning. Antalet tvistemål som avgörs i domstol efter huvudförhandling sjunker. Antalet godkända avtal fluktuerar något, men det rör sig ju om en frivillig överenskommelse, där föräldrarnas upplevda behov av avtal kan skifta. Många vårdnadsutredningar begärs, trots att endast få av dem till sist används i en huvudförhandling. Inga säkerställda skillnader finns i domsutfallen mellan åren i övrigt. En mindre grupp ärenden än tidigare går till huvudförhandling.

I knappt hälften av vårdnadsmålen döms det till gemensam vårdnad mot en förälders vilja. Inför lagändringen förekom farhågor om att detta skulle tillämpas slentrianmässigt. Det är lite för grovt att påstå att så är fallet, men det finns ett antal domar som väcker förvåning i det här avseendet, och där det är svårt att se att barnets bästa genomsyrar besluten.

Våld och vårdnad

Domar om gemensam vårdnad mot en förälders vilja förekommer även i fall där våldet är lagfört och har lett till en fällande dom. Frågan är i vilka situationer detta kan vara till barnens bästa. Det är traumatiskt för barn att tvingas åse våld och även att höra hotelser. I viss utsträckning är de även själva direkt drabbade av våldet. Kan en förälder, som hotar och misshandlar den andra, fortfarande anses vara en kompetent förälder? Det förekommer också att det döms till gemensam vårdnad vid mycket svåra samarbetsproblem mellan föräldrarna.

Anklagelser mellan föräldrar kan vara ”lösa”, utlösta av vårdnadstvisten. Det rör sig dock ofta om bättre grundade farhågor. Barnet kan gå miste om en adekvat utredning. Allt som kommer fram i en vårdnadstvist kan inte avfärdas som vapen i striden. Ur barnets synvinkel är det olyckligt, vare sig det rör sig om faktisk omsorgsbrist och övergrepp eller falska anklagelser. Och när en av föräldrarna gång på gång stämmer den andra/andre och inleder nya rättsprocesser kommer barnens uppväxt att skuggas av föräldrarnas rättstvister.

Vårdnadsutredningarnas roll

Många vårdnadsutredningar genomförs

Vårdnadsutredningar begärdes in av tingsrätten för cirka 6 500 barn 2003 enligt Socialstyrelsens statistik. Kan det vara så att många föräldrar ser det som naturligt att först vända sig till tingsrätten? Sedan kanske de, med hjälp av kontakter med tingsrätten och socialtjänsten, hittar egna lösningar, och att målen i domstolen återkallas eller avgörs på grundval av föräldrarnas egna överenskommelse. Högst 15 procent av vårdnadsutredningarna tycks

komma till användning i huvudförhandlingar, men kanske har utredningarna fyllt sitt syfte ändå, speciellt när familjerna avstår från att gå vidare på rättslig väg? Ändå kvarstår frågan om resurserna används optimalt.

En ökad medvetenhet om att det ändå är föräldrarna som måste hitta lösningar för de egna barnens uppväxt skulle kunna minska antalet vårdnadsutredningar och antalet mål som blir aktuella i tingsrätterna. Den tid som idag används till att göra vårdnadsutredningar skulle kunna användas till ytterligare samarbets- och konfliktlösningssamtal. Liknande tankegångar ligger bakom ett förslag från Reimer och Singer om att inrätta en "Barnens byrå".²⁶

Att föra fram barnens budskap

Hur kan vårdnadsutredare på bästa sätt förmedla det de uppfattat om och av barnet? Även mycket små barn, som huvudsakligen förmedlar hur de mår på ett fysiskt sätt, måste uppmärksammas i sina sätt att visa att livet blir för stressat för dem ibland. Då blir det problem med mat, sömn, skrikighet osv.

Vårdnadsutredningarna syns i mycket olika omfattning i domarna. Ofta har utredarna tagit ställning, ibland utan att få gehör. I andra fall förekommer mer neutrala beskrivningar. I hälften av domarna syns barnen inte alls. Det ställs mycket höga krav på ledamöternas kunskaper om barn och förmåga till inlevelse i barns liv, kanske högre krav än som är rimligt. Barnets rätt att komma till tals, och att bli taget på allvar i det som barnet uttrycker, ska genomsyra handläggningen. Nyanserade återgivningar av vad barn och andra bidrar med måste kanske stärkas med slutsatser om vad vårdnadsutredaren funnit vara bäst för barnet i de fall domstolen överväger att handla mot "allmänna principer", t.ex. att avstå från att döma till gemensam vårdnad eller umgänge.

I denna studie syns ett stort behov av att vårdnadsutredarna verkligen hjälper till att göra barnens röster hörda, för fram deras perspektiv, hjälper domstolens ledamöter att se vilka konsekvenser olika alternativ kan få för huvudpersonerna. Föräldrarna har sina advokater som hjälper dem att föra fram deras syn. Vem ser konsekvenserna för barnen, med barnens ögon? Om barnens stämmor inte hörs, kan man förledas att tro att de inte heller kan förmedla något viktigt. Barn kan ha mycket kloka och tydliga uppfattningar om vad som är viktigt för att deras tillvaro ska bli bra.

Eget ombud för barn?

I debatten förekommer diskussioner huruvida barnet ska ha ett eget ombud i rättstvisten. Att ge barnet detta kan synas vara en enkel lösning när det gäller att tillförsäkra barnet en röst. För att ombudet ska kunna utföra sin uppgift, krävs att det har god kunskap om barn, och kanske framförallt erfarenhet av hur man samtalar med barn i olika åldrar. I en uppsats från Lunds juridiska fakultet nämns några svårigheter som kan uppstå när ombud engageras för barnen. Föräldrarna kan uppfatta barnets ombud som ytterligare en motståndare. En av föräldrarna, eller båda, kan motsätta sig att ombudet

²⁶ Reimer, A. och Singer, A. (2002). Ur G. Svensson, Med barnen som vapen. Särtryck ur Dagens Nyheter.

talar med barnet. Risk finns även här för att föräldern/föräldrarna utövar påtryckningar på barnet på sätt som ombudet inte kan upptäcka.²⁷

Hur har barnen det egentligen?

Barnets bästa

En bedömning av barnets bästa är mycket svår att göra. Vilken tyngd ska olika utsagor ges, och vem ska få utslagsröst, tolkningsföreträdare?

Barnens perspektiv

Det finns domar som fortfarande mera präglas av att åstadkomma rättvisa mellan föräldrar än av analys av vad som är bäst för barnen. Kanske förs resonemangen för att föräldrar ska känna sig förstådda. Strävan kan vara att inte kränka någon av föräldrarna. Risken finns dock att denna försiktighet inför föräldrarna går ut över barnets perspektiv. Motsvarande beskrivning, som skulle kunna vara grundad på barnets perspektiv, saknas. Även om det psykologiskt sett är viktigt att tänka på föräldrarnas reaktioner, måste barnets unika perspektiv lyftas fram.

Osynliga barn

Det är oroande att det i hälften av domarna inte framkommer om vårdnadsutredare eller ombud har träffat barnen eller om barnen haft önskemål eller åsikter. Avsikten är ju inte att barnet ska tvingas välja mellan föräldrarna, utan att barnets livssituation ska belysas, inklusive barnets egna tankar om för- och nackdelar med olika lösningar.²⁸

Huvudpersonerna i rättegångarna hamnar i dessa lägen utanför. Kanske vill rätten undvika att torgföra ”familjeproblem” i offentliga handlingar. Det kan vara så att rätten ändå har tagit intryck av uppgifter i vårdnadsutredningar, även om det inte framgår av domarna. Det kan vara så att barnen är tillfrågade, men att de inte ville berätta om hur de har det eller komma fram med sina synpunkter. De kan ha varit rädda för att tvingas göra ställningstaganden. Detta bör i så fall dokumenteras.

Ändå blir slutsatsen att i alltför många domar ”syns” inte barnet, dess röst hörs inte heller. Med viss risk för att hamna i spekulation, måste barnkonsekvensanalyser formuleras för de enskilda barnen.

Omsorgsbrist?

I domarna framkommer exempel på föräldrar i kris, som för tillfället inte har förmåga att ta ett fullt föräldransvar. Förhoppningsvis är detta en tillfällig svacka för många föräldrar. Det är viktigt att ta med i bedömningen att människor i kris kan verka mycket insufficianta. I tre fall framkommer det i domarna att barnen varit placerade i familjehem på grund av föräldrarnas

²⁷ Eneroth, E. (2002). Barnets rätt att komma till tals vid tvist om vårdnad enligt 6 kap. 5 § föräldrabalken. Examensarbete Juridiska fakulteten vid Lunds universitet.

²⁸ En viss belysning av barnens upplevelser kan erhållas i Fagrett, E.B. och Greger Karlsson, B. (2004). En studie av vårdnads-, boende- och umgängesutredningar. Röster från berörda barn och föräldrar. FoU Södertörn, skriftserie 34/04.

svårigheter att tillgodose barnens behov. Frågan är om toleransnivån är för hög när det gäller bedömningar av de här barnens livsvillkor. Kanske borde barnavårdsutredningar förekomma i högre utsträckning. Anmälningsskyldigheten gäller även vårdnadsutredare. Granskarna har oroats över barnens situation och ställt frågan om det rör sig om tillfälliga föräldrakriser eller långvariga problem som inverkar på förmågan att ge barnet en tillräckligt god vård. I det här materialet har det inte gått att se i vad mån barnavårdsutredningar har genomförts.

Vad kan förändras för att i än högre grad skapa så goda förhållanden som möjligt för barnen?

Granskarna har gjort försök att se det som förevarit ur ett barnperspektiv. Deras definitioner och bedömningar kan ifrågasättas. Det är lätt att vara kritisk. I de fall där barnens situation väcker oro, ska barnavårdsutredning öppnas, oberoende av vårdnadsålet. Av respekt för problemens svårighetsgrad, presenteras här tankar om möjliga förändringar i frågeform.

- Behövs det en allmän höjning av barnkompetensen, hos både tingsrätternas och socialtjänstens anställda?
- Är det önskvärt med en specialisering, där handläggare tränar upp sin skicklighet på dessa extremt svåra fall?
- Högst 15 procent av vårdnadsutredningarna har använts i huvudförhandlingar i tingsrätterna. Fyller vårdnadsutredningar sin funktion ändå eller hade försök med andra insatser kunnat vara en lösning?
- Finns det tillgång till rådgivning och handledning för socialtjänstens personal?
- I vilken utsträckning behöver domstolarna kalla sakkunniga?
- Hur kan barnen ges en mer aktiv roll, i beslut som får en så stor betydelse för deras framtid, utan att tyngas av ansvar och skuld?

